

Dr hab. prof. UR Marek Stanisław
Instytut Polonistyki i Dziennikarstwa
Uniwersytet Rzeszowski

Rzeszów, 19.11.2019 r.

Recenzja rozprawy doktorskiej Katarzyny Chrząszczyk
pt. *Adam Mickiewicz w dziewiętnastowiecznych tekstach biograficzno-wspomnieniowych*
(Kielce 2019), napisanej pod kierunkiem dra hab. Anny Kurskiej

Druga połowa XIX wieku to dla kształtowania się legendy Adama Mickiewicza czas szczególnie: niespodziewana i przedwczesna śmierć poety w 1855 roku zapotrzebowanie na teksty o charakterze wspomnieniowym i biograficznym, a także na omówienia jego utworów, przekonań i postaw. Sprawa była wielkiej wagi, chodziło przecież o osobowość symboliczną: geniusza poezji, narodowego ideologa, człowieka głęboko religijnego, gorącego patriotę, wieszcz. Wraz ze śmiercią Mickiewicza rozpoczął się zatem dla niego czas „potęgi drugiej”, okres jeszcze intensywniejszej obecności jego życia i dzieła w rodzimej pamięci zbiorowej. Dobrze się więc stało, że ten niezwykle epizod dziejów polskiej kultury stał się tematem rozprawy doktorskiej Katarzyny Chrząszczyk *Adam Mickiewicz w dziewiętnastowiecznych tekstach biograficzno-wspomnieniowych*.

Przedmiotem wspomnianej rozprawy jest ukazanie „procesu tworzenia biografii Adama Mickiewicza w drugiej połowie XIX wieku” (s. 17), czyli w newralgicznym okresie, gdy dopiero kształtowała się wiedza o życiu i twórczości tego poety. Zgodnie z deklaracjami Autorki podjęcie tego zagadnienia wymaga nie tylko zebrania i omówienia konkretnych tekstów (a jest ich naprawdę wiele!), ale także rekonstrukcji „sposobów formowania wiedzy o poecie” (s. 17), odtworzenia „strategii modelowania jego wizerunku w XIX wieku” (s. 17), a ponadto odślonięcia „mechanizmów kształtujących charakter konstruowanych wizerunków” (s. 21) oraz wskazania „kierunku przemian gatunku biograficznego” (s. 22).

Deklarując inspiracje ponowoczesnym literaturoznawstwem, Autorka powątpiewa w „możliwości dotarcia do ostatecznej «prawdy» o cudzym życiu” (s. 8), wskazuje na „ułomną kondycję biografów” (s. 9), podkreśla arbitralność selekcji materiału biograficznego, a także nieuchronną zależność tego typu pisarstwa od popularnych w określonym momencie konwencji literackich. Wszystkie te fakty – jej zdaniem – wymagają myślenia o XIX-wiecznych relacjach poświęconych życiu Mickiewicza w kategoriach literackiego modelowania do-

świadczenia biograficznego, u którego podstaw leży pytanie nie o to, „jak było naprawdę”, ale o to, „jak ktoś tę przeszłość utekstował” (s. 129).

Katarzyna Chrzęszczyk uwzględniła w swoich dociekaniach bardzo obszerny, z pewnością reprezentatywny materiał badawczy. Swoje wywody oparła na analizie różnorodnych pod względem gatunkowym opowieści biograficznych z II połowy XIX wieku, rozpoczynając od fragmentarycznych relacji z lat 40. tego stulecia, a kończąc na obszernej monografii Piotra Chmielowskiego pt. *Adam Mickiewicz. Zarys biograficzno-literacki* (t. I-II, 1886), którą potraktowała jako podsumowanie pierwszego etapu kształtowania się obrazu Mickiewicza w ówczesnym żywotopisarstwie. Doktorantka zgromadziła w ten sposób teksty biograficzne i wspomnieniowe o bardzo urozmaiconym charakterze: jedne bazują na świadectwach członków rodziny oraz przyjaciół i znajomych Mickiewicza, przybierając kształt wspomnień lub reportaży (np. relacje Henrietty Ewy Ankwiczówny, Marii Goreckiej, Antoniego Edwarda Odyńca, Józefa Przeclawskiego, Alojzego Niewiarowicza czy Teofila Lenartowicza), inne tworzą „rysy biograficzne” przedstawiające wybrane fragmenty życia i twórczości poety (autorstwa m.in. Antoniego Małeckiego, Michała Chodźki, Lucjana Siemieńskiego, Karola Estreichera, Edmunda Fontille’a, Jana Prusinowskiego, Alberta Gąsiorowskiego, Józefa Tretia-ka), jeszcze inne prezentują krytyczne i demaskatorskie wizerunki autora *Dziadów* (teksty Władysława Gołombiowskiego, Edwarda Łubieńskiego czy Antoniego Ostrowskiego); są też takie, które realizującą naukowy model monografii „życia i twórczości” Mickiewicza, w spójny i kompletny sposób obejmującej całość jego spuścizny (jak wspomniana praca Piotra Chmielowskiego), lub na różne sposoby odwołują się do świadectw korespondencyjnych (listy Stefana Garczyńskiego, rozprawa Juliana Klaczki o epistolografii Mickiewicza). Wymienione teksty, poddawane w rozprawie wnikliwym analizom, Autorka umieściła na rozległym tle rozważań o XIX-wiecznym żywotopisarstwie oraz w kontekście współczesnego zwrotu biograficznego w badaniach literackich.

Przyglądając się wyłożonym *expressis verbis* celom badawczym, założeniom metodologicznym oraz doborowi materiału stwierdzam, że Katarzyna Chrzęszczyk sformułowała bardzo ambitny, przemyślany, oryginalny i dobrze uzasadniony projekt badawczy. Monograficzna charakterystyka XIX-wiecznego pisarstwa biograficznego dotyczącego Mickiewicza jest zagadnieniem istotnym poznawczo i ważnym z naukowego punktu widzenia. Wyselekcjonowanie kilkudziesięciu świadectw, powstałych w zbliżonym momencie historycznym, daje poczucie bogactwa i reprezentatywności materiału poddawanego analizom. Z kolei gruntowna znajomość problemów pisarstwa biograficznego – w tym także najnowszych koncepcji

metodologicznych w tym zakresie – stwarza warunki do pogłębionego opisu analizowanego zjawiska, przez co daje recenzowanej pracy solidne podstawy naukowe.

Już na wstępie mogę zatem potwierdzić, że dysertacja Katarzyny Chrzęszczyk jest bardzo udaną realizacją wstępnych wyborów, założeń i deklaracji. Autorka przeprowadziła swój wywód z godną uznania uważnością i konsekwencją, w toku swoich analiz wykazała się starannością argumentacji, konkluzywnością i odpowiedzialnością za słowo, efektywnie wykorzystwała literaturę przedmiotu. Recenzowana rozprawa świadczy o bardzo dobrym opanowaniu przez Autorkę warsztatu literaturoznawczego, potwierdza wiarygodność jej dociekań, dowodzi ponadto jej gruntownej znajomości rzeczy i niewątpliwej erudycji. Uznanie budzi też jasny i komunikatywny styl dysertacji oraz jej staranne opracowanie formalne.

Budowa rozprawy Katarzyny Chrzęszczyk jest dość swobodna, ale przejrzysta i czytelna. Dominantę kompozycyjną określa tu po części chronologia, a po części – typologia: Autorka grupuje wybrane przez siebie teksty według ich przynależności genologicznej, a w ramach tego podziału przyporządkowuje je do poszczególnych dekad XIX wieku. Dzięki temu tworzy warunki do analizy wszystkich wypowiedzi według jednolitych kryteriów – łączących streszczenia z problematyzacją, analizę perspektyw narracyjnych z prezentacją najważniejszych wątków biograficznych, rekonstrukcję autorskich punktów widzenia z charakterystyką ich podstaw aksjologicznych itp. Co ciekawe, Autorka nie jest nadmiernie przywiązana do rygorystycznych wyobrażeń o ewolucyjności pisarstwa biograficznego i nie ulega pokusie typologizowania „na siłę” – po prostu, w zależności od potrzeb, prezentuje treść wspomnień o Mickiewiczu, skupia się na ich poetyce, zwraca uwagę na powtarzające się w nich rozwiązania kompozycyjne czy tematyczne, odtwarza konterfekty wieszczca, znajduje nawet miejsce na komentarze dotyczące politycznych zapatrywań autorów analizowanych przez siebie tekstów.

Zasadnicze partie dysertacji Chrzęszczyk poprzedza wprowadzeniem pt. *Żywotopisarstwo dziewiętnastowieczne a współczesna formuła biografii*, w którym z godną uznania samoświadomością rysuje swój projekt naukowy, dokonuje podsumowania stanu badań oraz formułuje cele i metody badawcze. Trafnie charakteryzuje ponadto ogólne cechy XIX-wiecznego żywotopisarstwa, które determinowały wizerunek Mickiewicza w ówczesnych biografiach. Szczególną rolę przypisuje takim zjawiskom, jak: „presja ówczesnej polskiej kultury, która wymuszała model biografii-wzoru” (s. 14), popularność idei „narodowości oraz postawy zaangażowanej w walkę o wolność” (s. 22), praktyka łączenia biografii oraz twórczości w porządek „życia i dzieła”, a także dominacja ujęć psychologizujących i genetycznych. To bardzo przekonująca perspektywa.

Następujące potem rozdziały – a jest ich aż siedem – są udaną realizacją zapowiedzianego we wstępie zamysłu.

Zasadniczą część pracy otwiera bardzo ciekawy – a zarazem najobszerniejszy – rozdział pt. *Modele biografii Adama Mickiewicza w tekstach pochodzących z drugiej połowy XIX wieku*. Autorka w porządku chronologicznym przedstawia tu proces kształtowania się wzorców biografii Adama Mickiewicza, poczynając od lat 40. XIX wieku, kiedy to powstawały pierwsze ich realizacje, z definicji fragmentaryczne i przyczynkarskie, poprzez lata 50., znaczone próbami zbudowania „całości biograficznej” Mickiewicza oraz pytaniami o model jego religijności, poprzez lata 60. i 70., kontynuujące wspomniane tendencje, aż po lata 80., poświadczone najoryginalniejszymi dokonaniem w tym względzie – monografiami Tretiaka i Chmielowskiego. Nie miejsce tu zresztą na streszczanie wywodów Autorki, nie na tym przecież polega rola recenzenta.

Warto natomiast podkreślić raz jeszcze, że ujęcie chronologiczne w udany sposób dopełnione jest tu przez perspektywę genologiczną. Idąc wytyczonym przez siebie szlakiem, Autorka wyróżnia kilka dominujących wówczas modeli narracji biograficznej poświęconej Mickiewiczowi: model biografii „kultowej” (s. 26), wariant biografii naukowej czy choćby wzorec „powieści biograficznej” (tj. biografii literackiej, nazywanej też „powieściowym pisarstwem biograficznym”, s. 61). Dla wyrazistości argumentacji układa analizowane teksty w kontrastowe pary (np. afirmatywną w swej wymowie rozprawę Antoniego Małeckiego *O życiu i pismach Mickiewicza* z dobrym skutkiem zestawia z demaskatorskim tekstem Władysława Gołombiowskiego *Mickiewicz odsłonięty i towiańszczyzna*) lub też porządkuje wybrane teksty w oparciu o kryterium poruszanych w nich tematów (takich jak spory o katolicyzm Mickiewicza). Dzięki temu plastycznie prezentuje odmienne sposoby ukazywania i wartościowania biografii poety oraz jego dorobku twórczego.

Bardzo wartościowy jest też rozdział II pt. *Narracje biograficzno-wspomnieniowe do lat osiemdziesiątych XIX wieku*, zawierający charakterystykę wspomnieniowego nurtu żywotopisarstwa poświęconego Mickiewiczowi. Ramy tego rozdziału wypełnia szczegółowe omówienie kilku relacji wspomnieniowych (wybranych spośród wielu wymienionych w początkowych jego partiach). Są to: relacje Henrietty Ewy Ankwicówny, Józefa Przeclawskiego, Teofila Lenartowicza i Alojzego Niewiarowicza. W toku wyvodu Doktorantka zwraca uwagę na właściwości tych świadectw (wybór stosunkowo krótkich odcinków czasowych, dominację poetyki asocjacyjnej zamiast układu chronologicznego, skupienie na portretowaniu wyglądu Mickiewicza, zwłaszcza na ujęciu jego twarzy, predylekcję do ukazywania poety na tle wnętrza lub pejzaży itp.). Oprócz przekonującego omówienia kształtu kompozycyjnego i

kluczowych motywów powyższych relacji wywód Autorki zawiera wiele cennych spostrzeżeń szczegółowych. Jest wśród nich trafne wskazanie na różnice między treścią zarysów biograficznych a relacjami wspomnieniowymi – w tych pierwszych „wielkość Adama tworzą jego literackie dzieła”; te drugie skupiają się na tym, „jakim stał się człowiekiem” (s. 97). Znalazło się tu również miejsce na intrygującą obserwację dotyczącą braku w tym okresie sensacyjnych opowieści o życiu Mickiewicza – wedle Autorki wynikało to z odmiennych oczekiwań czytelnicznych, wymuszonych sytuacją polityczną i zapotrzebowaniem na patriotyczny oraz wzorcotwórczy model jego biografii (s. 78). Trudno się z tym nie zgodzić.

Wyszczególnione wyżej wątki i tendencje ciekawie zespoliły się w monografii Piotra Chmielowskiego *Adam Mickiewicz. Zarys biograficzno-literacki*, której poświęcony został rozdział III rozprawy (i dość obszerny fragment *Zakończenia*, do czego jeszcze powrócę). Rozdział ten zawiera przekonującą analizę strategii, za której pomocą Chmielowski uformował wzorzec naukowej biografii Mickiewicza, w znacznym stopniu podporządkowanej pomnikowemu wizerunkowi poety narodowego. Strategia ta polegała na próbach swoistego racjonalizowania jego wyborów życiowych (podkreślenia ich „zwyczajności” i „rozsądnego” charakteru), a także na wysiłku „urealistycznienia” dorobku poetyckiego. Tę ostatnią kwestię Autorka przekonująco uzasadnia realistycznymi upodobaniami samego monografisty, nieprzychylnego wobec romantycznej koncepcji uczucia czy romantycznej fantastyki, a z uznaniem i zrozumieniem traktującego poetykę *Pana Tadeusza*, interpretowaną jako początek polskiego realizmu.

Pewien kłopot w ocenie sprawia natomiast rozdział IV pt. *Wizerunek Adama Mickiewicza we wspomnieniach Antoniego Edwarda Odyńca oraz korespondencji Stefana Garczyńskiego*. Zawiera on – bardzo ciekawą skądinąd – analizę porównawczą relacji wspomnieniowych Odyńca (zamieszczoną w *Listach z podróży* oraz *Wspomnieniach z przeszłości opowiedanych Deotymie*) z listami Garczyńskiego do Mickiewicza. Moja podstawowa wątpliwość odnosi się właśnie do tej ostatniej decyzji Autorki – wyboru listów Garczyńskiego. Nie dość, że powstały one w latach 1831-33 (a więc w okresie znacznie poprzedzającym etap kształtowania się biografii poety, który stanowi przedmiot recenzowanej rozprawy), to jeszcze odbiegają one swym kształtem literackim od pozostałych świadectw biograficznych analizowanych przez Autorkę. Trudno więc nie zdumieć się z powodu tego wyboru: między biografią, wspomnieniem i korespondencją jest przecież wielka różnica – inny jest czas narracji (w odniesieniu do biografii twórcy), inny stosunek do bohatera opowieści (lub korespondencyjnego rozmówcy), odmienne są konwencje pisarskie w nich stosowane, zróżnicowane grono adresatów, niepodobny styl. Tymczasem moje wrażenie było takie, że Autorka zbyt rzadko wskazu-

je na te kwestie, przez co zbyt słabo wyzyskuje je interpretacyjnie – a przecież to m.in. w nich można by dopatrzeć się wielu argumentów uzasadniających odmienny sposób modelowania relacji między Mickiewiczem a jego przyjaciółmi.

Mimo wskazanej niekonsekwencji Doktorantce udało się jednak plastycznie zobrazować zróżnicowany charakter świadectw Odyńca i Garczyńskiego. Ciekawie prezentują się też wnioski z przeprowadzonych w tym rozdziale analiz; mam zwłaszcza na myśli – zaskakującą na pierwszy rzut oka – tezę o nowoczesności wspomnień Odyńca. Choć historycy literatury często odnosili się z rezerwą do autentyczności jego relacji, Autorka przekonująco dowiodła, że można na nie spojrzeć jako na jedną z pierwszych prób odkrywania codzienności w biografistyce poświęconej Mickiewiczowi.

W następnych trzech rozdziałach (rozd. V: *Portret rodzinny. Wersja Marii Goreckiej*; rozdz. VI: *Mickiewicz bez „piątej klepki”. Antoniego Ostrowskiego wizerunek poety*; rozdz. VII: *Miniatury*) zostały ukazane jeszcze inne sposoby przedstawienia biografii Mickiewicza: idylliczny portret poety jako wzorowego, kochającego i empatycznego ojca (relacja córki Marii), krytyczny konterfekt „biednego Mickiewicza” – szaleńca opętanego towianistycznym obłędem (relacja Ostrowskiego), a także szereg „migawek” biograficznych, przy różnych okazjach sporządzanych przez przyjaciół lub znajomych poety. I znowu: oprócz rzetelnej rekonstrukcji zmiennych portretów wieszczą Autorka przekonujący opis ich centralnych motywów, umiejętnie wyjaśnia też pozorne sprzeczności w relacjach podejmujących te same tematy (np. różne opinie na temat stosunku Mickiewicza do najstarszej córki czy też do tego, które spośród własnych dzieł cenił najbardziej). Niedosyt może tylko budzić zbyt lakoniczne potraktowanie niektórych tekstów (na przykład książki Marii Konopnickiej *Mickiewicz, jego życie i duch*, na przykładzie której Doktorantka próbowała scharakteryzować kobiece spojrzenie na postać Mickiewicza).

Wywód Katarzyny Chrzęszczyk zamyka instruktywne *Zakończenie*, w którym zebrane zostały najważniejsze wnioski z przeprowadzonych analiz, zaś całą rozprawę wieńczy błędnie sporządzona, imponująca *Bibliografia* (podmiotowa i przedmiotowa).

Z przedstawionych w rozprawie dociekań wyłania się zatem wielobarwny, fascynujący kalejdoskop pisarskich ujęć życia i twórczości Mickiewicza w XIX-wiecznych tekstach biograficznych oraz relacjach wspomnieniowych. To niewątpliwy dowód dużej wartości przedłożonej rozprawy. A przecież, oprócz wymiernych profitów naukowych, praca Katarzyny Chrzęszczyk ma spory potencjał inspirowania do dalszych poszukiwań badawczych, przywodzi bowiem na myśl wiele innych problemów wartych rozwiązania. Wspomnę tu choćby o dalszych, XX-wiecznych i współczesnych, losach biografistyki poświęconej Mic-

kiewiczowi, o zmieniających się hierarchiach w ocenie jego utworów albo o niezwykłych dziejach ich interpretacji. Wywód Doktorantki nasuwa takich pytań znacznie, znacznie więcej.

Podczas lektury tej wartościowej rozprawy miałem poczucie niemałej satysfakcji czytelniczej, choć nasuwały mi się na myśl także uwagi polemiczne i – z rzadka – krytyczne. Dyskusyjny wydał mi się na przykład sposób wykorzystania rozróżnień genologicznych: pozwalają one przejrzeć uporządkować materiał do analizy, ale trzeba by je stosować bardziej konsekwentnie – w niektórych fragmentach rozprawy Autorka nie korzysta bowiem z własnych ustaleń w tym zakresie. Moją wątpliwość wzbudziło też zbyt dosłowne traktowanie wyznań (oraz konkretnych zwrotów) zawartych w listach Garczyńskiego – chwilami odnosiłem wrażenie, jakby Katarzyna Chrzęszczuk nie pamiętała o zagęszczonej konwencjonalności tego typu pisarstwa (np. formuła końcowa „Twój Stefan” wcale nie musi być świadectwem braku dystansu Garczyńskiego do Mickiewicza, s. 133). Nie przekonała mnie też dość surowa ocena książki Chmielowskiego zawarta w *Zakończeniu* – Autorka słusznie wskazuje, że pozytywistyczne skłonności monografisty nie pozwalały mu docenić romantycznego wymiaru poezji Mickiewicza (co oczywiście jest prawdą), ale – z drugiej strony – czy warto go krytykować akurat za to? Przecież dobrze wiemy, że każda interpretacja uwarunkowana jest historycznie, zależy od miejsca i czasu, w którym powstaje. Przypadek Chmielowskiego nie odbiega w tym względzie od innych – a mówimy przecież o wybitnym uczonym i krytyku, przenikliwym i oryginalnym, starannym i świetnie (choć zapewne po swojemu) rozumiejącym literaturę.

Dodam jeszcze, że niektóre określenia używane przez Autorkę wydały mi się nieadekwatne do kontekstu, w którym zostały użyte. Dla przykładu, użycie rzeczownika „nacjonalizm” (s. 30) na określenie poglądów Gołombiowskiego z lat 40. XIX wieku sprawia wrażenie anachronizmu (nacjonalizm, jaki znamy, był nurtem, który ukształtował się nieco później; posiada też cechy, których pisarze tamtego stulecia nie byli jeszcze świadomi); podobną wątpliwość budzi słowo „konserwatywny” w odniesieniu do wspomnień Lenartowicza (s. 89), a zwłaszcza w odniesieniu do monografii Chmielowskiego (jego racjonalistyczne i scjentyistyczne stanowisko, zakorzenione w świeżej wówczas ideologii pozytywistycznej, doprawdy trudno nazwać „wyjątkowo konserwatywnym”, jak to Autorka czyni na s. 216). To jednak tylko garść drobiazgów.

Pozostaje jeszcze do omówienia formalna strona rozprawy. Jak wspominałem, dysertacja Katarzyny Chrzęszczuk została przygotowana bardzo starannie, a na szczególną pochwałę zasługuje jej znakomita polszczyzna – jasna, komunikatywna, zdyscyplinowana, wy-

rafinowana, bogata w różnorodne efekty stylu. Niezależnie od tego zdarzają się Autorce drobne usterki typograficzne, potknięcia interpunkcyjne, a także błędy innego typu, jak choćby niewłaściwa forma przymiotnika „kontrewolucyjny” (zamiast „kontrewolucyjny”, s. 29, 31, 33), błędny zapis nazwiska Gabrieli z Güntherów Puzyniny (jest: Ginter-Puzyniny, s. 211), sporadyczne lapsusy ortograficzne („stołował się u Francuski” zamiast „stołował się u Francuzki”, s. 82; „rządze” zamiast „żądze”, s. 162). Niekiedy zdarzają się też drobne zniekształcenia cytowanych tekstów: „niedostępny” zamiast poprawnego „nieodstępny” (w cytacie na s. 37), „czynów” zamiast „czasów” (w cytacie na s. 90). Niedobre wrażenie robi też błędna odmiana tytułu pisma „Demokrata Polski” (na stronach 157, 158, 168, 171, 174 jest „Demokracie Polski” zamiast „Demokracie Polskim”). Odnotowane usterki formalne są jednak rzadkie, łatwe do skorygowania i nie powodują obniżenia wartości pracy.

Pora na podsumowanie. Podjętą przez Mgr Katarzynę Chrzęszczyk próbę rekonstrukcji procesu kształtowania się biografii Adama Mickiewicza w II połowie XIX wieku oceniam bardzo wysoko i uznaję za wartościowe osiągnięcie badawcze. Przedłożona propozycja interpretacyjna – obszerna, kompleksowa i wszechstronna – cechuje się dojrzałością naukową i przynosi wymierne efekty poznawcze, znacznie wzbogacając dzisiejszą wiedzę o ówczesnej biografistyce literackiej. Pozostaje więc stwierdzić, że zamierzone przez Autorkę cele naukowe zostały w pełni osiągnięte, a jej monografia powinna ukazać się drukiem.

Biorąc pod uwagę powyższe przesłanki z satysfakcją stwierdzam, że rozprawa Katarzyny Chrzęszczyk *Adam Mickiewicz w dziewiętnastowiecznych tekstach biograficzno-wspomnieniowych* spełnia wszystkie wymagania stawiane wobec dysertacji doktorskich. Stawiam wniosek o dopuszczenie Autorki do dalszych etapów przewodu doktorskiego.